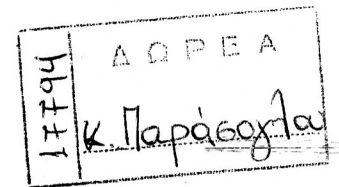

ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ
ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ, ΑΡΙΘΜΟΣ 20

ΦΙΛΕΡΗΜΟΥ ΑΓΑΠΗΣΙΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΑΓΑΠΗΤΟ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ

ΡΟΔΟΣ 1997

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Ι. ΘΑΒΩΡΗΣ

Η ΛΕΞΗ ΜΑΤΤΥΑ, -Η ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ
ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ

ματτύης· ἡ μὲν φωνὴ Μακεδονικὴ (Ἡσύχιος)

Μια από τις λέξεις της μεταγενέστερης Ελληνικής, η οποία αναφέρεται και ως λέξη της ελληνικής διαλέκτου των αρχαίων Μακεδόνων, είναι η λέξη *ματτύα*, -η. Έτσι αναφέρεται κυρίως από πολλούς κωμωδιογράφους της λεγόμενης μέσης κωμωδίας του 4ου και 3ου αι. π.Χ., όπως είναι ο Άλεξις, ο Μάχων, ο Μένιππος, ο Μόλπις, ο Νικόστρατος, ο Σώφιλος, ο Φιλήμων κ.ά., αλλά και από άλλους μεταγενέστερους γραμματικούς και λεξικογράφους, όπως ο Αθήναιος, ο Αρτεμίδωρος, ο Δωρόθεος, ο Πολυδεύκης, και αργότερα ο Ησύχιος και ο Φώτιος.

Τις περισσότερες πάντως πληροφορίες για το τι είναι η *ματτύη* μάς δίνει ο Αθήναιος, ο οποίος και τις αντλεί από τους παλαιότερους του συγγραφείς. Αναφέρει μάλιστα ότι ο Δωρόθεος ο Ασκαλωνίτης (από την Άσκαλωνα, μια παραθαλάσσια πόλη της Παλαιστίνης) έγραψε ειδική πραγματεία για τη λέξη: *...Αίμιλιανός Δωροθέω ἔφη τῶ Ἄσκαλωνίτη σύγγραμμα ἐκδεδῶσθαι ἐπιγραφόμενον Περί Ἀντιφάνους καὶ περὶ τῆς παρὰ τοῖς νεωτέροις κωμικοῖς ματτύης...* (Αθήν. 14, 662 f). Ενδιαφέρον είναι ότι ο Αθήναιος καταγράφει και τον δωρικό τύπο της λέξεως: *ματτύα* (Αθήν. 4, 141 e), όπως τον χρησιμοποιεί «ὁ Μόλπις ὁ Λάκων» (πρωτ. Αθήν. 14, 664 e).

Η λέξη σήμαινε ένα νόστιμο παρασκεύασμα, καμωμένο από αλεσμένο κρέας πουλιών, λαγών, αρνιών κλπ. και διάφορα αρωματικά φυτά

και λαχανικά.¹ ... Ἔστι δ' ἡ ματτύα φᾶτται, χῆνες, τρυγόνες, κίχλαι, κόσσυφοι, λαγῶ, ἄρνες, ἔριφοι... (Αθήν. 4, 141 e), ... ὅτι μὲν οὖν κοινὸν ἦν τοῦνομα τῶν πολυτελεστάτων ἐδεσμάτων, φανερόν... (Αθήν. 14, 663 f), ... εἴτε ἰχθύς εἴη, εἴτε ὄρνις, εἴτε λάχανον, εἴτε ἱερεῖον, εἴτε πεμμάτιον² (Αθήν. 14, 663 c). Από το ουσ. ματτύη σχηματίστηκε ρήμα ματτυάζω με τη σημασία: ... τὸ παρασκευάζειν αὐτά (ενν. τὰ πολυτελῆ ἐδέσματα, Αθήν. 14, 663 c).

Οι Αλεξανδρινοί αυτοί συγγραφείς συχνά τονίζουν ότι ο τρόπος της παρασκευής της ματτύης ήταν επινόηση και συνήθεια των Μακεδόνων (και Θεσσαλῶν),³ οι οποίοι και τον μετέδωσαν έπειτα και στους άλλους Έλληνες της νοτιότερης Ελλάδας και μάλιστα πρώτα στους Αττικούς.⁴ Έτσι ο κωμωδιογράφος Μάχων τον 3ο αι. π.Χ. αναφωνεί: ... ἥδιον οὐδέν ἐστί μοι τῆς ματτύης, τοῦτ' εἴτε πρῶτοι Μακεδόνες τοῖς Ἀττικοῖς κατέδειξαν ἡμῖν, εἴτε πάντες οἱ θεοὶ (Αθήν. 14, 664 b = T. Kock, CAF III, 324). Πληροφορώντας μας ο Αθήναιος, όπως είδαμε, ότι ο Δωρόθεος ο Ασκαλωνίτης εξέδωσε σύγγραμμα: ... καὶ περὶ τῆς παρὰ τοῖς νεωτέροις κωμικοῖς ματτύης..., προσθέτει: ... ἦν Θεσσαλῶν φησὶν εἶναι εὖρημα, ἐπιχωριάσαι δὲ κὰν ταῖς Ἀθήναις κατὰ τὴν Μακεδόνων ἐπικράτειαν (Αθήν. 14, 662 f). Ο Πολυδεύκης στο Ὀνομαστικόν του,

1. J. B. Hofmann, *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*, München 1949, στη λ. ματτύη: «...Gericht aus gehacktem Fleisch mit Zusatz von Gewürzt und Kräutern». Πρβ. E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Heidelberg - Paris 1923, στη λ. ματτύη: «... (fait de viande hachée de volaille et d'herbes aromatiques...)». H. Liddell - R. Scott, *Μέγα Λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, μετάφρ. Π. Μόσχου, επισημασία Μ. Κωνσταντινίδου, Ἀθήναι, α.ε. στη λέξη ματτύη: «... ὀρεκτικώτατον παρεσκευασμένον λίχνευμα ἐξ ἀρνείου καὶ ἐριφείου κρέατος, ἐκ κίχλων καὶ ἄλλων ὀρνίθων...». (H αγγλ. ἐκδ. ὡς: *LSJ* = Liddell - Scott - Jones, *Greek-English Lexicon*, Oxford 1940 (reprinted 1973, Supplement).
2. Πβ. πέμμια: εἶδος πλακοῦντος καὶ πᾶν πεπτόμενον καὶ: πέμματα· ποικίλα ἐδέσματα πλακουντικά (Hσύχ.).
3. Η συχνή αναφορά των δύο ελληνικών φύλων από τους αρχαίους συγγραφείς (π.χ. Θεοταλῶν καὶ Μακεδόνων, Θεσσαλῶν τε καὶ Μακεδονίην) δείχνει τη συγγενεία τους και φυσικά πιστοποιεί για πολλοστή φορά την ελληνικότητα των Μακεδόνων. Βλ. π.χ.: Ηρόδ. 8, 26-9, 89-9, 31-32, Στράβων IX, 11 (434), Απολλώνιος Δύσκολος, *Περὶ Συντάξεως Γ' 7*: ἡ κλητικὴ ἀντ' εὐθειῶν παραλαμβάνεται κατὰ Μακεδονικὸν ἔθος ἢ Θεσσαλικόν, Πολύβ. 4, 67, 5 κλπ.
4. Αναφέρεται από τον Αθήναιο ότι πρώτοι οι Μακεδόνες παρουσίασαν ὀψοποιοὺς δούλους: ... δούλοι δ' ὀψοποιοὶ παρῆλθον ὑπὸ πρώτων Μακεδόνων τοῦτ' ἐπιτηδευσάντων (Αθήν. 14, 659).

αναφέροντας τη λέξη με τον υποκοριστικό της τύπο: ματύλλη,⁵ (αντίστοιχη, όπως θα δούμε, στα Λατινικά είναι η *matiola*⁶), θεωρεί το ἐδεσμα Μακεδονικὸν εὖρημα (6, 70). Τέλος ο Ησύχιος καταχωρώντας στο Λεξικό του τη λέξη με τον τύπο ματτύης (οι κώδικες έχουν ματτεις) ερμηνεύει: ... ἡ μὲν φωνὴ Μακεδονικὴ· ὄρνις καὶ τὰ ἐκ τοῦ ζωμοῦ αὐτοῦ λάχανα (= λάχανα)⁷ περιφερόμενα. Με τον ίδιο τύπο (ματτύης) καταχωρεῖ τη λέξη και ο Φώτιος στο Λεξικό του: ματτύης· συσκευασία τις περιφορημάτων. Φυσικά ότι ο κανονικός τύπος της λέξεως είναι το θηλυκό ματτύη φαίνεται από το γεγονός ότι οι περισσότεροι συγγραφείς το δηλώνουν καθαρά, αφού συνοδεύουν τη λέξη με θηλυκό άρθρο ή αντωνυμία: ἡ ματτύη, τῆς ματτύης, ... ἦν, ... ὑπὲρ ἧς κλπ., ενώ τύποι με αρσενικό άρθρο *ὁ ματτύης ή *τοῦ ματτύου κλπ. όσο ξέρω δεν αναφέρονται. Ἄλλωστε ως θηλυκό πέρασε η λέξη και στη Λατινική: *matia*, -ae, *mattea*, -ae).⁸

Στα δύο χωρία που παραθέτει ο Αθήναιος και τα αποδίδει στον Αρτεμίδωρο: ἔστι τις ὄρνιθος ματτύης (14, 663 d) και: οὗτος ματτύης ἐν τοῖς ἡδίστοις (14, 663 e), το γένος της λέξεως δεν διακρίνεται, νομίζω, καθαρά. Στο πρώτο πιθανώς να εννοείται: ... ἔστι τις (= ζωμός) ματτύης ὄρνιθος και στο δεύτερο: οὗτος (= ὁ ζωμός) ματτύης, επειδή πράγματι στο χωρίο γίνεται λόγος για ζωμόν. Επομένως το λήμμα ματτύης (στο ματτεις των κωδίκων το η γράφτηκε με ει)⁹ στον Ησύχιο (απ' όπου ἴσως αντέγραψε και ο Φώτιος) πρέπει να είναι η γενική του ονόματος, όπως έχει ήδη επισημανθεί,¹⁰ ως θηλυκού, επειδή είναι φανερό ότι ο Ησύχιος στην πτώση αυτή συνάντησε τη λέξη στον Αθήναιο (14, 663 d): ἔστι τις ὄρνιθος ματτύης..., αφού ερμηνεύει τη λέξη: ... ὄρνις καὶ τὰ ἐκ τοῦ ζωμοῦ αὐτοῦ λάχανα, νομίζοντας όμως ότι πρόκειται για ονομαστική. Είναι γνωστό ότι ο Ησύχιος καταχωρεῖ πολλά ουσιαστικά στην πτώση

5. Πβ. O. Hoffmann, *Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum*, Göttingen 1906, σ. 70, σημ. 70.
6. A. Walde - J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1954, λ. *mattea*, A. Ernout - A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue Latine*, Paris 1959, στη λ. *matia*; *mat(t)iola*, ήδη στον Arnob. 7, 231.
7. J. N. Kalleris, *Les anciens Macédoniens*, Athènes 1953 [1988], τόμ. I, σ. 235, σημ. 9.
8. *Thesaurus Linguae Latinae*, Lipsiae 1936-1956, τόμ. VIII, λ. *matia*.
9. Για την εναλλαγή στη γραφή του η με το ει, βλ. E. Mayser - H. Schmolli, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit*, Berlin 1970, I, 47, §7, 2a.
10. Βλ. J. Kalleris, *Les anciens Macédoniens*, Athènes 1953 [1988], τόμ. I, σ. 235, σημ. 9, 236, σημ.

που τα συναντούσε στα κείμενα, όπως: γίγαντος· μεγάλου, ἔρωτι· προθυμία, δάδα· λαμπάδα, δολομήτα· δολόγνωμε, ἀγλαοί· λαμπροί, δειμάτων· φόβων, δόμοισιν· οἴκοις, ἀγωγούς· ὄδηγους κλπ. Ἐχω πάρατηρήσει όμως ότι ορισμένες φορές η πτώση του λήμματος δε συμφωνεί με την πτώση του ερμηνεύματος. Ἔτσι, ενώ το λήμμα είναι π.χ. στη γενική, το ερμηνεύμα είναι κανονικά στην ονομαστική, όπως: ἀκροθινίων· ἀπαρχή θινῶν, ἀμάθοιο· ἢ κατὰ τὸ πεδίον κόνις (πρβ. ἄμαθος· ἢ μεσόγαλιος ἄμμος), κάπουτις· κεφαλή, Ρωμαῖοι, μήλων· τὰ ἀκρόδρυα κλπ.¹¹ Πάντως τα κυριότερα Λεξικά σημειώνουν τον τύπο ματτύης ως αρσενικόν.¹²

Οι συγγραφείς αναφέρουν ότι το νόστιμο αυτό παρασκεύασμα περιεφέρετο κατά τη διάρκεια του δείπνου ως τελευταίο, αλλά όμως μεσοῦντος τοῦ πότου, όπως λέει ο Πολυδεύκης (6, 70): καὶ ἡ ματτύλη, Μακεδονικὸν εὔρημα, ᾧ ἔχρῳντο μεσοῦντος τοῦ πότου. Ο Φώτιος, όπως είδαμε, ονομάζει την ματτύην: ...σκενασία περιφορημάτων. Οι ὅροι περιφέρειν, περιφέρεσθαι κλπ. για φαγητά είναι παλαιοί. Ἦδη ο Ξενοφών σε μια χαριτωμένη διήγηση (Κύρ. παιδ. II, 2, 2) αναφέρει περιφερόμενα κρέα, τὸ περιφέρειν αὐτὰ και τὸ λοιπὸν τῆς περιφορᾶς. Το χωρίο είχε υπόψη του και ο Πολυδεύκης, ο οποίος γράφει: τὸ δὲ περιφέρεσθαι τὰς μερίδας περιφορὰν Ξενοφῶν ὠνόμασεν (6, 55). Ὅτι και η ματτύη περιεφέρετο κατ' ἐξοχὴν κατὰ τη μεταγενέστερη εποχή διαπιστώνεται από τις μαρτυρίες των συγγραφέων: ...περιφέρειν ματτύην (Αθήν. 14, 664 c), ...πότος ἦν... καὶ ματτύην ἐκέλευσεν εἰσφέρειν... καὶ εὐθὺς περιεφέρετο περδίκεια ὀλίγα... (Αθήν. 14, 664 e), ...ματτύης· ὄρνις καὶ τὰ ἐκ τοῦ ζωμοῦ αὐτοῦ λάχανα περιφερόμενα (Ἡσύχ. λ. ματτύης). Πρβ. ...εἴτ' ὀξέως ἤδη δεδειπνηκόσιν ὕστερα περιφέρεται ταῦτα τὰ ἐπάικλα καλούμενα (Αθήν. 4, 141 c).

Μας λέγει ακόμη ο Αθήναιος ότι ματτύα ήταν τα ἐπάικλα¹³ των Δωριέων Λακώνων, που ισοδυναμούσαν με το ἐπιδόρησιμα των Αττι-

11. Δεν αποκλείεται και σε άλλα λήμματα να θεωρείται ονομαστική μια άλλη πτώση, όπως π.χ.: ἀόρτης· ...ὑπὸ Μακεδόνων ἄγγος δερμάτινον ἱματίων, ὅπου ἀντὶ ὁ ἀόρτης ἴσως ἔχοιμε γενική ἀορτῆς του ουσιαστικού ἢ ἀορτή. Πρβ. κλάρας· φοῖνιξ τὸ δένδρον (= τὰς κλάρας, βλ. Α. Ι. Θαβώρη, «Το νεοελληνικό κλαδί και η αποβολή του δ' ανάμεσα σε φωνήεντα σε νεοελληνικά ιδιώματα», Δωδώνη 6 [1977] 198).

12. Ὅπως π.χ. τα ετυμολογικά του Η. Frisk, του Ρ. Chantraine, το Λεξικό LSJ κλπ., που παραπέμπουν στον Αρτεμίδωρο (Αθήν. 14, 663 d).

13. Από τη λ. ἄικλον: το δείπνο των Σπαρτιατῶν. Βλ. Η. Frisk, Griechisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1954.

κών και τὰς ἐπιδειπνίδας των άλλων Ελλήνων και ότι όλα αυτά τα ἐδέσματα ήταν, σύμφωνα με τον Μόλπι, «Μετὰ δείπνον τραγήματα»: ... τὸ δὲ τοιοῦτον δείπνον οἱ μὲν Ἀττικοὶ προσηγόρευον ἐπιδόρησιμα, οἱ δὲ Δωριεῖς ἐπάικλον, τῶν δ' ἄλλων Ἑλλήνων οἱ πλείστοι ἐπιδειπνίδα (Αθήν. 14, 664 f), ...Μόλπις δ' ὁ Λάκων τὰ παρὰ τοῖς Σπαρτιαταῖς ἐπάικλεια, ὃ σημαίνει τὰς ἐπιδειπνίδας, ματτύας φησὶ λέγεσθαι παρὰ τοῖς ἄλλοις... (Αθήν. 14, 664 e), ...ὁ δὲ Μόλπις καὶ ματτύην φησὶ προσαγορεύεσθαι τὰ ἐπάικλα... (Αθήν. 4, 140 e), ...ταῦτα δὲ ἐστὶ μετὰ δείπνον τραγήματα (Αθήν. 4, 140), ...μετὰ δὲ τὸ δείπνον εἴωθεν αἰεὶ τι παρὰ τινος κομίζεσθαι, ἐνίοτε δὲ καὶ παρὰ πλειόνων παρ' αὐτοῖς κατ' οἶκον ἠρτυμένη ματτύη, ὃ καλοῦσιν ἐπάικλον... (Αθήν. 4, 141 d). Κι αφού όλα αυτά τα ἐδέσματα λέγονταν και ματτύη, η οποία περιεφέρετο, γι' αὐτὸ ὕστερα η ματτύη ἐφτασε να σημαίνει και: περιφορὰ, όπως μας λέγουν τα λατινοελληνικά Γλωσσάρια: matia· περιφορὰ¹⁴ (πρβ. και mat(t)iola· περιφορὰ¹⁵).

Τέλος ο Αθήναιος μας πληροφορεῖ ότι ἴσως όλα αυτά τα ἔλεγαν ἐπιδειπνίδας και οι Μακεδόνες: ...καὶ ἴσως πάντα τὰ τοιαῦτα ἐπιδειπνίδας ἔλεγαν Μακεδόνες· κώθωνος γὰρ ἡδύσματα ταῦτα (Αθήν. 14, 658 e), πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τον Ἡσύχιο: ἐπιδειπνίς· μακεδονικὸς κώθων, ἡδυσμα. Φαίνεται λοιπὸν ότι ἡδύσματα¹⁶ ήταν ἓνα ἄλλο γενικότερο ὄνομα¹⁷ για όλα αυτά τα μετὰ δείπνον τραγήματα, ανάμεσα σ' αὐτὰ και η ματτύη: ...εἴη δ' ἂν προσηκὸν τοῖς ἡδύσμασι καὶ ὁ κἀνδυσ-

14. Corpus Glossariorum Latinorum (CGL), ἐκδ. Göetz, τόμ. III, 14, 54 και 314, 52.

15. Βλ. Α. Walde – J. B. Hofmann, Lateinisches etym. Wörterbuch, ἑ.α. στη λ. matia. A. Ernout – A. Meillet, Dictionnaire étymol. de la langue Latine, ἑ.α. στη λ. matia.

16. Η λέξη ἡδυσμα σώζεται και σήμερα σε νεοελληνικά ιδιώματα, π.χ. ἡδύσματα (=πράγματα, σκεῦη) στο Βελβεντό, Δυτ. Μακεδονίας, βλ. Ε. Μπουντώνη, Μελέτη περὶ του γλωσσικῶν ιδιωμάτων Βελβεντοῦ και των περιχώρων αὐτοῦ, Αρχαία Κοραή, Αθήναι 1892, σ. 85. Πρβ. Ν. Ρ. Andriotis, Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten, Wien 1974, 269.

17. Ο Πολυδεύκης αναφέρει και άλλα (6, 65-69). Το αλάτι το περιλαμβάνει στους ἡδυντήρες: ...ἐκαλοῦντο δὲ καὶ οἱ ἄλες ἡδυντήρες διὰ τὸ ἡδύνειν... καὶ τὸ ἀρτυεῖν δὲ ἡδύνειν ἔλεγον.

λος¹⁸...και ἡ ματύλλη... (Πολυδ. 6, 70). Πρβ. ...οὔτος ματτύης ἐν τοῖς ἡ-
δίστοις (Αθην. 14, 663 d), ...ἡδιον οὐδὲν ἐστὶ μοι τῆς ματτύης (Αθην. 14,
664 b). Επρόκειτο επομένως για νοστιμιές που προσφέρονταν προς το
τέλος του δείπνου, αλλά, όπως είπαμε, μεσοῦντος τοῦ πότου!: ...ὅτι δὲ
ῥστατον και ἐπὶ πᾶσιν εἰσεφέρετο Νικόστρατός φησιν (Αθην. 14, 664 b).
Συνέβαινε δηλαδή και τότε ὅ,τι συμβαίνει και σήμερα στις διάφορες δε-
ξιώσεις, ὅπου προς το τέλος περιῖπου περιφέρεται δίσκος με ζεστούς νό-
στιμους μεζέδες: σουβλάκια, κεφτεδάκια κλπ. Προσθέτει ακόμα ο Αθή-
ναιος ὅτι και: ...ὁ τρόπος τῆς τοιαύτης εὐωχίας ὁμοίως ἐλέγετο (δηλ.
ματτύη) (Αθην. 14, 663 f). Άλλες λεπτομέρειες για τον τρόπο της παρα-
σκευῆς της ματτύης, εκτός από τα υλικά, δεν γνωρίζουμε. Οι Αλεξανδρι-
νοὶ γραμματικοί, ὅπως αφήνει να εννοηθεῖ ο Αθηναῖος, ασχολήθηκαν
και με την ετυμολογία του ονόματος. Φαίνεται ὅμως ὅτι η ανεύρεσή της
ἦταν και τότε δύσκολη υπόθεση, γι' αυτό δεν είχαν και τις ίδιες απόψεις:
...ὠνομάσθη δὲ ἡ ματτύη, ὡς μὲν ὁ Ἀθηναῖος Ἀπολλόδωρός φησιν,
...ἀπὸ τοῦ μασάσθαι, ὥσπερ και ἡ μαστίχη και ἡ μᾶσταξ... γράφει ο
Αθηναῖος. Χωρὶς ὅμως να αιτιολογήσει γιατί δε δέχεται την ετυμολογία
αυτή, συνεχίζει: ...ἡμεῖς δὲ φαμέν ἀπὸ τοῦ μάττειν, ἀφ' οὗ και ἡ μᾶξα
αὐτῆ ὠνομάσθη... (Αθην. 14, 663 b).

Στα νεότερα χρόνια από τους φιλολόγους ο Leo Meyer π.χ. ἔγραψε
ὅτι η λέξη χωρὶς αμφιβολία δεν είναι ελληνική,¹⁹ ενώ ο E. Schwyzer
συμπεριέλαβε τη λέξη στο ελληνικό λεξιλόγιο των αρχαίων Μακεδόνων
και μάλιστα ως λέξη της καθημερινῆς ζωῆς.²⁰

Στα κυριότερα πάντως από τα γνωστά σήμερα ετυμολογικά Λεξικά
της αρχαίας Ελληνικῆς, ὅπως π.χ. του J. B. Hofmann,²¹ του H. Frisk,²²

18. Ο Αθηναῖος (3, 111) αναφέρει την παροιμία που ἔχει ο Αριστοφάνης (Εἰρήνη 123):
...κολλύραν μεγάλην και κόνδυλον ὄψον ἐπ' αὐτῆ (= μια μεγάλη κουλούρα και για
προσφάγι επιπλέον μια σφαλιάρα). Φυσικά πρόκειται για λογοπαίγνιο: κόνδυλος
(και κόνδαυλος) = εἶδος φαγητοῦ και κόνδυλος = η γροθιά! (βλ. Λεξικό LSI στις λέ-
ξεις πρβ. και A. H. Sommerstein, *The comedies of Aristophanes*, τόμ. 5, *Aristo-
phanes' Peace*, Warminster, Wiltts., 1985, σ. 140).

19. L. Meyer, *Handbuch der griechischen Etymologie*, Leipzig 1902, τόμ. 4, σ. 306.

20. E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, München 1959, σ. 69.

21. J. B. Hofmann, *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*, München 1949, στη λ.
ματτύη.

22. H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1954, στη λ. ματτύη.

και του P. Chantraine²³ η ματτύη ετυμολογείται από το μάττω που είχε
προτείνει, ὅπως είδαμε, ο Αθηναῖος ἤδη τον 2ο αι. μ.Χ., φυσικά πιο τεκ-
μηριωμένα, ως εξής: Από το θέμα μακ- του μάττω (*μάκ-ιω - μᾶσσω,
πρβ. μάκ-τρον) σχηματίστηκε, με την προσθήκη ενός ενθήματος -τυ-, ένα
ουσιαστικό *μακ-τύ-ς και απ' αυτό με αφομοίωση προήλθε ο τύπος
*ματτύς. Ὑστερα το *ματτύς επεκτάθηκε σε ματτύη κατά τα πρότυπα:
δελφύς-δελφύη, ἰγνύς-ἰγνύη και ἰχθύς-ἰχθύη.

Ὅπως είδαμε, η ετυμολογία από το μασάσθαι (=μασώ) δεν ἔγινε δε-
κτῆ. Ὅμως και η ετυμολογία από το μάττω πρέπει να απορριφθεῖ ως
ἀπίθανη για τους εξῆς λόγους:

1) Ἐχουμε δύο αλληπάλληλους υποθετικούς τύπους: *μακτύς και
*ματτύς οι οποίοι δεν ἔχουν πρότυπα για να στηριχθῶν, επειδή 2) οὔτε
ρηματικό ἐνθήμα *-τυ- είχε η αρχαία Ελληνική, ὅπως τα -να- (μάκ-να-
μαι), -νη- (δάμ-νη-μι), -σκ- (γηρά-σκ-ω)²⁴ οὔτε παραγωγική κατάληξη
*τύ-ς. Στα εφτά ονόματα: δίκτυς, ἴτυς, μάρτυς, μίτυς, μόττυς, πίτυς και
φίτυς που σώζονται από την αρχαία Ελληνική,²⁵ το -τυς δεν είναι παρα-
γωγική κατάληξη.

Και από την άποψη της σημασιολογικῆς εξελίξεως, ουσιαστικό πα-
ράγωγο από το μασάσθαι με μια τόσο γενική ἔννοια, που ταιριάζει σε
κάθε εἶδους τροφή, δεν είναι εύκολο να περιοριστεῖ ειδικά στη σημασία
ενός νόστιμου ἐδέσματος.

Ὅμως οὔτε και από το μάττω (= πλάττω, ζυμώνω, μαλάσσω) είναι
δυνατό να σχηματιστεῖ παράγωγο ουσιαστικό και να πάρει τη σημασία:
ένα νόστιμο φαγητό, ὅπως η ματτύη, με τα κοπανισμένα κρέατα, «ζωμό»,
λαχανικά, αρτύματα. Η ἔννοια του μάττω το πολύ-πολύ θα μπορούσε να
δηλώσει, σε ένα παράγωγο ουσιαστικό, ένα αρωτοσκεύασμα (πλακούντια),
ὅπως συνέβη με τη λέξη μᾶζα και ὅπως σήμερα από το πλάθω σχηματί-
στηκε η λέξη πλαστό (= ψωμί). Ἐπειτα, ὅτι ἄλλο ἦταν η μᾶζα και ἄλλο ο
μέλας ζωμός το λέγει ο Ἄλεξις (στον Αθηναῖο, 3, 124): τακτῆς τροφῆς δὲ
τῆς καθ' ἡμέραν / γλιχόμεθα τὴν μὲν μᾶζαν ἵνα λευκῆ παρῆ, / ζωμόν δὲ
ταύτη μέλανα μηχανώμεθα. Επομένως ἄλλο μᾶζα και ἄλλο ματτύη, αφού
η ματτύη ἔχει σχέση, ὅπως θα δούμε, με τον μέλανα ζωμόν.

23. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris 1968, στη λ. ματ-
τύη.

24. Βλ. π.χ. H. Krahe, *Historische Grammatik des Griechischen*, Würzburg 1949, σ. 86.

25. E. Locker - P. Kretschmer, *Rückläufiges Wörterbuch des Griechischen*, Göttingen
1944.

Τη δυσκολία της ετυμολογίας της *ματτύης* από το *μάττω* την είχε αναγνωρίσει και ο ίδιος ο Αθηναίος, ο οποίος έγραψε και τα εξής: ...*την δημοτικὴν καὶ κοινὴν ταύτην τροφήν τὴν ἐκ τῶν ἀλφίτων μᾶζαν ὠνόμαζον καὶ μάττειν τὸ παρασκευάζειν αὐτήν, ὕστερον δὲ ποικίλλοντες τὴν ἀναγκαίαν τροφήν ἀκολάστως καὶ περιέργως μικρὸν παραγαγόντες τοῦνομα τῆς μᾶζης ματτύνειν ὠνόμαζον πᾶν τὸ πολυτελὲς ἔδεσμα* (Αθην. 14, 663 e). Γιατί είναι πράγματι περίεργο το όνομα μιας κοινής τροφής να φτάσει να σημαίνει: πολυτελές έδεσμα.

Ύστερα απ' αυτά, νομίζω ότι άλλη πρέπει να είναι η ετυμολογία της *ματτύας* ή *ματτύης*.

Κατά τη γνώμη μου, η *ματτύα* **-ματτύη* δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ελληνικότατη λέξη: *αίματία*. Η παραγωγή αυτή δεν παρουσιάζει ούτε φωνητική ούτε σημασιολογική, όπως θα δούμε, δυσκολία. Η *αίματία*, καθώς ήταν λέξη της καθημερινής προφορικής ομιλίας των απλών ανθρώπων, είχε γίνει σιγά σιγά, στη διάλεκτο των Μακεδόνων (και των Θεσσαλών), κανονικά *'ματία*, με αποβολή της αρχικής διφθόγγου *αι-*, η οποία, όπως και οι άλλες διφθόγγοι την εποχή αυτή, είχε γίνει απλός φθόγγος *e-* (μονοφθογγισμός των διφθόγγων). Μια από τις αποδείξεις είναι τα λάθη των επιγραφών της εποχής αυτής, όπου στη θέση *αι* βρισκόμαστε *e*, όπως π.χ.: *ἐγῶν* αντί *αἰγῶν*.²⁶ Η αποβολή του αρχικού *e-* είναι παλαιό και συνηθισμένο φαινόμενο της Ελληνικής γλώσσας. Ο Ησύχιος π.χ. διασώζει αρχαίο τύπο *ῥωδιός*: *ῥωδιόν τὸν ἐρωδιόν*, που αποδίδεται στον Ιππώνακτα (ἀπόσπ. 63 [59]) = 6ος αι. π.Χ.! Το *θέλειν* αντί του αττικού *ἐθέλειν* είναι συχνό στην Καινή Διαθήκη.²⁷ Πρβ. σήμερα: *γιαλός* (= *αἰγιαλός*), *βλογώ*, *ματώνω*, *μουδιάζω*, *νοίκι*, *ξυπνώ*, *σχάρα* κλπ.

Δεν αποκλείεται οι Αλεξανδρινοί και Αττικοί κωμωδιογράφοι του 4ου και 3ου αι. π.Χ. να έγραψαν τη λέξη ως *'ματία*, όπως την άκουσαν από τους Μακεδόνες (και Θεσσαλούς). Ο Μάχων π.χ., που έζησε στην Αλεξάνδρεια τον 3ο αι. π.Χ.,²⁸ είναι, όπως είδαμε, από τους πρώτους που αναφέρει ότι οι Μακεδόνες δίδαξαν την παρασκευή της *'ματίας* στους

26. Βλ. π.χ. E. Maysen - H. Schmoll, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit*, Berlin 1970, [1923], τόμ. I, σ. 107, πρβ. F. Blass - A. Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen 1961, §25.

27. Blass - Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, έ.α. §101.

28. Βλ. Αθην. 14, 664: *Μάχων δ' ὁ Σικυώνιος... οὐκ ἐδίδαξεν δ' Ἀθήνησι τὰς κωμωδίας τὰς ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἐν Ἀλεξανδρείᾳ...*

Αττικούς. Αργότερα, οι αττικίζοντες γραμματικοί, όπως ο Απολλόδωρος και ο Αθηναίος τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ., προσπάθησαν να την ετυμολογήσουν. Επειδή όμως δεν μπορούσαν να υποπτευθούν την καταγωγή της από την *αίματία*, αφού με τη μορφολογική αλλοίωση που υπέστη είχε επισκοτισθεί η ετυμολογική της διαφάνεια, πρότειναν την ετυμολογία της, όπως είδαμε, ο μεν Απολλόδωρος από το *q. μασάομαι*, ο δε Αθηναίος από το *q. μάττω*. Η τελευταία έγινε σήμερα γενικότερα αποδεκτή, παρόλο που υπάρχουν οι ανυπέβλητες δυσκολίες που αναφέραμε. Επομένως μπορούμε, νομίζω, να συμπεράνουμε ότι, αν ο Αθηναίος είναι ο πρώτος που την ετυμολόγησε από το *μάττω* (...*ἡμεῖς δὲ φαμέν ἀπὸ τοῦ μάττειν*, Αθην. 14, 663 b), τότε πρέπει να είναι αυτός και ο πρώτος που την ορθογράφησε ως *ματτύα*, μετατρέποντας έτσι τον τύπο *'ματία* του Μόλπι (Αθην. 4, 141 e) σε δωρικό τύπο της αττικής διαλέκτου. Ύστερα προσάρμοσε την λέξη στην αττική διάλεκτο ως *ματτύη* κατά τα ιωνικά πρότυπα: *δελφύα-δελφύη*, *ιγνύα-ιγνύη*, *ιχθύα-ιχθύη*.²⁹ Την ορθογραφία αυτή ακολούθησαν ύστερα και οι κατοπινοί αττικίζοντες συγγραφείς, ενώ στη Λατινική η λέξη μπήκε κανονικά ως: *matia*, *mattea*, -ae κλπ.

Το φαινόμενο να προσαρμόζουν οι Αλεξανδρινοί γραμματικοί την ορθογραφία μιας λέξεως της καθημερινής προφορικής ομιλίας των απλών ανθρώπων, που έπαθε φωνητική ή μορφολογική αλλοίωση και επομένως επισκοτίστηκε ετυμολογικά, ανάλογα με τη δική τους ετυμολογία, είναι συνηθισμένο. Έτσι έγινε π.χ. με τη μεταγενέστερη λέξη *προρνικός*.³⁰ Το επίθετο αυτό είχε γίνει σε μερικές διαλέκτους κατά τον 3ο αι. π.Χ. *προρνικός*, *προρνικός* και *προϋνικός* (αναφέρεται ως λέξη Βοιωτική και «των Βυζαντιών»). Προσπαθώντας οι γραμματικοί (μετά τους πρώτους μ.Χ. αιώνες) να ετυμολογήσουν τους διαλεκτικούς αυτούς τύπους, καθώς μπήκαν στην Κοινή της εποχής τους, άλλοι πρότειναν την παραγωγή από το *προ-* (πρόθεση) και το ουσ. *νίκη* και θεωρούσαν το *ι* μακρό (όσοι εφάρμοζαν ακόμα την προσώδια - Ηρώνας), ενώ άλλοι από το *προ-* και *νείκος* ή *προ-* και *ἐνείκω* (του *ἐνείκαι*) κλπ. και επομένως την ορθογραφοῦσαν με *ει* (*διὰ εἰ διφθόγγου γράφεται*).³¹ Το φαινόμενο αυτό το παρατηρούμε και σήμερα. Ορισμένα επώνυμα π.χ. όπως *Δρομόνας*

29. Βλ. τις λέξεις *δελφύα*, *ιγνύα*, *ιχθύα* στο Λεξικό *LSJ*.

30. Βλ. Α. Ι. Θαβώρη, «Τὸ προϋν(ε)ικός τοῦ Ἡρώνα καὶ ἡ παλαιότητα τῶν γνωστῶν γνωρισμάτων τῶν βορείων νεοελληνικῶν ιδιωμάτων», *Δωδώνη* 9 (1980) σ. 401-432.

31. Στο ίδιο, έ.α., σ. 402-403.

(από το *δερμόνι*), *Λιμόνας* (από το *λεμόνι*), με επέμβαση των λογίων καθαρευουσιάνων (ίσως όχι πάντοτε από άγνοια της ετυμολογίας) ορθογραφούνται ως: *Δρυμώνας* (τάχα από το αρχ. *δρυμών*), *Λειμώνας* (τάχα από το αρχ. *λειμών*), *Φειδοπιάστης* (τάχα από το αρχ. *φείδομαι*), *Υαλινάς*³²—*Γυαλινάς*—*Διαλινάς* (*διαλύω!*).

Έτσι λοιπόν και το *αίματία*—*ματία* αποδόθηκε ως *ματτύα*—*ματτύη* από τους κωμωδιογράφους του 4ου και 3ου αι. π.Χ. ή τους γραμματικούς, όπως ο Αθήναιος το 2ο αι. μ.Χ., και προφέρθηκε «ἐπί τὸ ἀττικότερον» *matitiē*, -i (πρβ. *φύσκα*—*φύσκη*, *Πέλλα*—*Πέλλη*, Σχόλ. Δημοσθ. XIX, 155, *πάστα*—*πάστη* κ.ά.).

Η *αίματία* αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Πολυδεύκη μόλις τον 2ο αι. μ.Χ. Ο Πολυδεύκης καταχωρεί τη λέξη στην κατηγορία των «ζωμών»: ...*εἴποις δ' ἂν ζωμούς καρύκην, καρυκείματα, καταχύσματα... μίμαρκυς δὲ κοιλία καὶ ἔντερα μεθ' αἵματος ἐσκευασμένα, μάλιστα δὲ λαγωῶν, ὁ δὲ μέλας καλούμενος ζωμὸς Λακωνικὸν μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἔδεσμα, ἔστι δ' ἡ καλουμένη αἱματία* (Πολυδ. 6, 56). Το χωρίο του Πολυδεύκη επαναλαμβάνει σχεδόν όμοιο ο Ησύχιος, παραλείπει όμως την παράγραφο για την *αίματία*: *μίμαρκυς· κοιλία καὶ ἔντερα τοῦ ἱερείου μεθ' αἵματος σκευαζόμενα, μάλιστα δὲ καὶ ἐπὶ λαγωῶν αὐτῇ ἐχρῶντο, ὅτε δὲ καὶ ἐπὶ ὑός* (Ησύχ. στη λ. *μίμαρκυς*, πρβ. και: *μιμάρκης· λαγοῦ χορδή*, στον ίδιο).

Ίδιο φαγητό αλλά με άλλο όνομα ή ίσως παρόμοιο με την *μίμαρκυν* πρέπει να ήταν και το *μῦμα*. Από τον Αθήναιο (14, 662 d-e) η περιγραφή γίνεται λίγο πριν από την περιγραφή της *ματτύης* και αποδίδεται στους συγγραφείς Αρτεμίδωρο και Επαίνετο, που έγραψαν αντίστοιχα *Ώφαρτυτικός* γλώσσας ο ένας και *Ώφαρτυτικόν* ο άλλος. Το *μῦμα* λοιπόν κατά τον Αρτεμίδωρο: ...*σκευάζεται ἐκ κρεῶν καὶ αἵματος, πολλῶν ἀρτυμάτων συμβαλλομένων...* και κατά τον Επαίνετο: ...*παντός ἱερείου καὶ ὄρνιθος δὲ χρῆ ποιεῖν τὰ ἀπαλά τῶν κρεῶν μικρὰ συντεμόντα καὶ τὰ σπλάγχνα καὶ τὸ ἔντερον καὶ τὸ αἷμα διαθρύψαντα καὶ ἀρτύσαντα ὄξει, τυρῶ ὀπτῶ, σιλφίῳ, κυμίνῳ, θύμῳ, χλωρῶ...*

Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Πολυδεύκης περιλαμβάνει την *αίματιαν* στην κατηγορία των *ζωμών*, όπως τον *μέλανα ζωμόν* και την *μίμαρκυν* που ήταν: *κοιλία καὶ ἔντερα μεθ' αἵματος ἐσκευασμένα*. Όμως το αίμα

32. Μεσσην., βλ. H. Moritz, *Die Zunamen bei den byzant. Historikern*, Landshut 1897, II, σ. 30.

χρησιμοποιούνταν επίσης και στο *μῦμα*: *σκευάζεται ἐκ κρεῶν καὶ αἵματος... (Αρτεμίδωρος), ...τὰ ἀπαλά τῶν κρεῶν μικρὰ συντεμόντα καὶ τὰ σπλάγχνα καὶ τὸ ἔντερον καὶ τὸ αἷμα διαθρύψαντα* (Επαίνετος) (Αθήν. 14, 662 d-e) και ασφαλώς και ο *μέλας ζωμός* τως Σπαρτιατῶν θα ονομάστηκε *μέλας* από το αίμα που, όπως του λαγού, και σήμερα χαρακτηρίζεται *μαύρο* (βλ. Λεξ. Δημητράκου στη λ. *αἷμα*: συνήθως με επίθ[ετον] χαρακτηριστ[ικόν] του χρώματος, ως ...*κελαινόν, μέλαν...* Πρβ. Δ. Σολωμού, *Η γυναίκα της Ζάκυνθος*.³³ Όσο για την *αίματία*, είναι ολοφάνερο ότι κύριο συστατικό είχε το αίμα, όπως το λέγει και η ίδια η λέξη.³⁴ Πρέπει μάλιστα να ήταν και αυτή μια παραλλαγή *ζωμού* διαφορετικού από την *μίμαρκυν* και τον *μέλανα ζωμόν*, και αυτός είναι ο λόγος που πιστεύω ότι το: *ἔστι στο χωρίο του Πολυδεύκη: ἔστι δ' ἡ καλουμένη αἱματία* (6, 56) πρέπει να διορθωθεί σε: *ἔτι: ...ἔτι δ' ἡ καλουμένη αἱματία*, με την έννοια ότι: *επιπλέον και ἡ καλουμένη αἱματία ανήκει στους ζωμούς*. Είναι επομένως πολύ πιθανό η *αίματία* να ήταν και αυτή *κοιλίης* και *έντερα* των *σφαγίων*, τα οποία γέμιζαν αρχικά με αίμα, ίσως με κάποιο διαφορετικό τρόπο από την *μίμαρκυν* και τον *μέλανα ζωμόν*. Πρόκειται πάντως για πολύ παλιά συνήθεια. Ήδη ο Όμηρος αναφέρει ότι στην εποχή του γέμιζαν *κοιλίης* από *κασιίκες* με αίμα και *κνίσα* (*πάχος*) και τις έψηναν. Ίδου τα σχετικά χωρία:

*κέκλυτέ μεν, μνηστῆρες ἀγήνορες, ὄφρα τι εἴπω.
γαστέρες αἰδ' αἰγῶν κέατ' ἐν πυρὶ, τὰς ἐπὶ δόρπα
κάτθέμεθα κνίσης τε καὶ αἵματος ἐμπλήσαντες*

(Οδύσ. σ 43)

*...χαῖρεν δὲ κληθδόνι δῖος Ὀδυσσεύς.
Ἄντινος δ' ἄρα οἱ μεγάλην παρὰ γαστέρα θῆκεν,
ἐμπλείην κνίσης τε καὶ αἵματος...*

(Οδύσ. σ 117)

*ὡς δ' ὅτε γαστέρ' ἀνήρ πολέος πυρὸς αἰθομένοιο,
ἐμπλείην κνίσης τε καὶ αἵματος, ἔνθα καὶ ἔνθα
αἰόλλη, μάλα δ' ὄκα λιλαίεται ὀπτηθῆναι*

(Οδύσ. υ 25)

33. Δ. Σολωμού, *Η γυναίκα της Ζάκυνθος*, έκδ. Λ. Πολίτη, (Ίκαρος), 1944, σ. 52: «Και μόλις έλαβα καιρό να θαμάξω το φρέγμα της που ήταν μαύρο σαν του λαγού το αίμα...».

34. Βλ. σε ετυμολογικά Λεξικά στη λ. *αἷμα*.

Φυσικά, εκτός από τις κοιλιές (*φύσκαι*)³⁵ και τα έντερα (*χορδαί*) των μικρών σφαγίων (πρβ. Πολυδ. 6, 56: *χορδαί, φύσκαι, πασταί, ζωμός, χόλικες*), ασφαλώς θα γέμιζαν με αίμα και τις κοιλιές και τα έντερα μεγαλύτερων σφαγίων, όπως του χοίρου ή των μοσχαριών κλπ. Έπειτα φαίνεται ότι σιγά σιγά βελτίωναν το γέμισμα (και ασφαλώς αυτό είχαν κάνει οι Μακεδόνες και οι Θεσσαλοί), αντικαθιστώντας ή προσθέτοντας στο αίμα και άλλα είδη, όπως: σιτάρι, ρύζι, ψιλοκομμένο κρέας (κιμά) από αρνιά, κατσίκια, λαγούς, χοίρους (πρβ. Ησύχ.: ...*ὅτε δὲ καὶ ἐπὶ ὑὸς στη λ. μίμαρκυς*), από διάφορα πουλερικά κλπ. κι ακόμα λαχανικά και πολλά καρκεύματα. Έτσι, εκτός από την *αίματιν χορδήν* (λουκάνικο από αίμα) ή την *ὀπτὴν χορδήν* (πρβ. Αθήν. 6, 269 e: *χορδαῖς ὀπταῖς ἐριφείοις*, Ησύχ. *μimάρκης· λαγωῦ χορδή*, Αθήν. 7, 330: *κρέα δελφακίαν, χορδαί τ' ἐρίφων*) έχουμε τους *ἀλλάντες* (λουκάνικα), πρβ. Πολυδ. 6, 58: *φύσκαι καὶ ζέοντες ἀλλάντων τόμοι*, 6, 52: ...*φύσκαι, ἀλλάντες, χόλιξ καὶ χολίκεια ὕεια* κλπ.), την *μίμαρκυν*, το *μῦμα* και φυσικά την *αίματιαν*. Πρβ. και τα υποκοριστικά: *ἀλλάντιον, αἰμάτιον, ζωμάριον, φύσκιον, χολίκιον, χορδάριον* κλπ.³⁶ Όλα αυτά πρέπει, νομίζω, να ήταν διάφορα είδη μπουμπουριών (γεμισμένες κοιλιές και παχιά έντερα = χοντρά λουκάνικα) και λουκάνικων, είτε το ίδιο είδος με διαφορετικά κατά τόπους ονόματα ή διάφορα είδη με διαφορετικό γέμισμα, όπως και σήμερα, και ανάλογα με το αν είναι κοιλιές, στομάχια, παχιά έντερα (παχάντερα, κωλάντερα) κλπ., που είναι και το πιθανότερο κατά τη γνώμη μου. Στην αρχική τους μορφή όμως, όταν το γέμισμα ήταν μόνο *αἷμα* και *κνῖσα* (=πάχος), πρέπει να ανήκαν στους λεγόμενους *ζωμούς*, αλλά όχι με τη σημερινή σημασία της λέξεως. Ο Πολυδεύκης τον *μέλανα ζωμόν* είδαμε ότι τον ονομάζει *ἔδεσμα* και όχι *ρόφημα*: ...*Λακωνικὸν μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἔδεσμα* (6, 56), ενώ προηγουμένως αναφέρει τον *ζωμόν* ανάμεσα στις *χορδές* (λεπτά έντερα), τις *φύσκες* (κοιλιές, γαστέρες, όχι ουροδόχο κύστη, όπως σήμερα η φούσκα), τις *πάστες* (*πάστη* = *ζωμός ἀλφίτων*, πιθανώς ο χυλός, κατά τον Ησύχιο: *πάστα· βρωμα ἐκ τυροῦ ἀνάλοο μετὰ σεμιδάλεως καὶ σησαμίου σκεναζόμενον. οἱ δὲ ἔτνος ἀλφίτοις μεμιγμένον*)

35. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί* 1837, 14 γράφει: *τὰς δὲ γαστέρας φύσκας τινὲς τῶν παλαιῶν ἠρμήνευσαν*. πρβ. Λεξικό Liddell – Scott – Μόσχου – Κωνσταντινίδου, λ. *φύσκη*: «ή κοινῶς φούσκα, ὁ στόμαχος ἢ τὸ παχὺ ἔντερον, ἄπερ παρεσκευάζον πληροῦντες με κρέας κοπανιστὸν κλπ.».

36. Βλ. τις λέξεις στο Λεξικό *LSJ*.

και τους *χόλικας* (μοσχαρίσια έντερα): *χορδαί, φύσκαι, πασταί*,³⁷ *ζωμός, χόλικες* (Πολυδ. 6, 56). Επομένως *μίμαρκυς, μέλας ζωμός και αίματιά* ήταν αρχικά *ζωμοί* με τη σημασία: κάτι ανάμεσα σε χυλό και πηκτή «*μεθ' αίματος ἔσκενασμένα*», γιατί είναι αδύνατο να ονόμαζαν *ζωμόν* κάποιον άνθρωπο παχύ, όπως τον Δημοκλή: *λιπαρὸς περιπατεῖ Δημοκλῆς· ζωμός κατωνόμασαι* (Αναξανδριδής 34, 5), εάν δεν επρόκειτο για κάπως στερεά τροφή, ἔδεσμα.

Φαίνεται λοιπόν πως οι *ζωμοί* αυτοί, που ήταν κοιλιές και έντερα σφαγίων «*μεθ' αίματος ἔσκενασμένα*», εξελίχθηκαν σιγά σιγά σε διάφορα είδη *ἀλλάντων* (λουκάνικων).

Ένα από τα υποκοριστικά της λέξεως *αίματιά* ήταν η *ματύλλη* που ήταν ...*δίφους ἐγερτικὸν βρωμα* (Πολυδ. 6, 70). Όμως ήδη σε επιγραφές των Αλεξανδρινών χρόνων αναφέρεται ο άλλος υποκοριστικός τύπος της λέξεως *αἰμάτιον*³⁸ με τη σημασία έντερο ή λουκάνικο.

Από τον μακεδονικό (και θεσσαλικό) τύπο *ματία* προέρχεται και η λατινική: *matia, mattea*, που την αναφέρει ήδη ο Varro, *Lingua Latina*, 5, 112, ως δάνειο από την ελληνική *ματτήη*: *mattea, ab eo quod ea graece ματτήη, χωρίς να σημειώνει τη σημασία της, ενώ στα μεσαιωνικά λατινοελληνικά Γλωσσάρια αναγράφεται η σημασία της και ως: περιφορά* (όπως και το υποκοριστικό *mat(t)iola*) και κυρίως ως έντερο ή λουκάνικο: *intestinum*.³⁹

Στον Ησύχιο η γραφή των κωδίκων: *αιμαλια· ἀλλάντια* δεν υπάρχει, νομίζω, αμφιβολία ότι πρέπει να διορθωθεί σε: *αἰμάτια· ἀλλάντια*, αφού και στο Μέγα Ετυμολογικόν έχουμε και τις δυο γραφές (*αιμαλια· ἀλλάντια και αἰμάτια· ἀλλάντια*). Επομένως δε βλέπω το λόγο να διορ-

37. Ενικ. *παστή* (ενν. ζύμη), θηλ. του επιθ. *παστός*. Ο τύπος *πάστη*, με ανέβασμα του τόνου, όπως *στάκτη* από το *στακτή* (ενν. *κονία*, βλ. Α. Ι. Θαβώρη, *Ουσιαστικά από επίθετα (και μετοχές) στη Νέα Ελληνική*, Θεσσαλονίκη 1969, (ευρ.). Στον Ησύχιο *πάστα* πρέπει να είναι ο δωρικός τύπος της λέξεως *πάστη* (δεν υπάρχει στο *LSJ*) και όχι *παστά, τα* (έτσι στο *LSJ*), ο οποίος τύπος ως δάνειο στις νεολατινικές λέξεις: *pasta*, ήδη από τον 5ο αι. μ.Χ. (Η. και R. Kahane, *Abendland und Byzanz: Sprache*, έκδ. P. Wirth, Band I, Heft 4-6, [1970-76], στήλη 364) ξαναγύρισε ως αντιδάνειο στη Νεοελλ. Κοινή.

38. Βλ. Λεξικό *LSJ* στη λ. *αἰμάτιον*.

39. *Corpus Glossarium Latinorum* (=CGL), έκδ. Götzt: III 14, 54 και 314, 52, VI 83, 17 στη λ. *matia*. J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1954, λ. *mattea*: ...eine Art Leckerbissen, Wurst, Darm...

θώσουμε σε: *αίμαλέα· άλλάντια*, όπως έκανε ο K. Latte,⁴⁰ αφού το *αίμαλέος* ως επίθετο με τη σημασία: αίματόχρους δεν ταιριάζει στο ερμηνευμα *άλλάντια* (= λουκάνικα)!

Στη μεσαιωνική εποχή η *αίματία* με τη σημασία: έντερο για λουκάνικα ή λουκάνικο ή μπουμπάρι αναφέρεται από τους συγγραφείς. Ο Φ. Κουκουλές⁴¹ γράφει ότι: «ἐκ τῶν ἐντέρων καὶ μάλιστα τοῦ παχέος καὶ τῆς κοιλίας παρεσκεύαζον οἱ Βυζαντινοὶ καὶ ἔτρωγον αἱματίας, οὕτω καλουμένης διὰ τὴν πληρωσιν αὐτῶν δι' αἵματος, τὸ ὁποῖον προηγουμένως ἐβράζετο καὶ ἐπήγνυτο 'τέχνη τινί'». Από τα χωρία βυζαντινών συγγραφέων, στα οποία παραπέμπει, ενδιαφέρον είναι και του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (12ος αι.), *Παρεκβολαί* 1837, 14: ...*τάς δὲ γαστέρας φύσκασι τινές τῶν παλαιῶν ἠρμήνευσαν, ἀπλοῖκόν δὲ καὶ ἀγροτικόν εἰς δόρυπον τοιαύτας φυλάσσειν κνίσας πεπλησμένας καὶ αἵματος...*, καθώς και το χωρίο του Σχολιαστή του Αριστοφάνη ('Ιππείς 198): ...*τὰ γὰρ ἔντερα καὶ τοὺς άλλάντιας μετὰ αἵματος καὶ πιμελῆς ἀλφίτων φρυζόντες πληροῦσι*.

Στην όψιμη μεσαιωνική εποχή η *αίματία* αναφέρεται ως *όματιά* και με τη σημασία: έντερο για λουκάνικα:

*ποιῶν όματιά, ποιῶν ἄντερο, ποιῶ φούσκα νὰ γεμώση.*⁴²

Στη Νέα Ελληνική, τέλος, η *αίματία* σώζεται σε πάρα πολλά ιδιώματα, όπως στην Κρήτη, την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου, τη Μακεδονία, τη Θράκη και ίσως και αλλού, ως: *αίμαθιά, αίματιά, ματιά, όματιά* (όχι: ματχιά), *μαθιά, όμαθιά* κλπ.⁴³ (συνήθως στον πληθ. -ιές). Η κυριότερη σημασία τους είναι: το παχύ έντερο του χοίρου ή το στομάχι, με τα οποία κάνουν ένα είδος χοντρών λουκάνικων, τα μπουμπάρια (τουρκ. *bumbur* = έντερο), ή και τα ίδια τα μπουμπάρια. Το γέμισμα, ανάλογα με τον τύπο, είναι συνήθως: ρύζι, τραχανάς,

40. K. Latte, *Hesychie Alexandrini Lexikon*, Hauniae 1953, I, 70.

41. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. 5, ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 57.

42. Φορτουνάτος Β 288, εκδ. Στ. Ξανθοῦδιδῆ, πρβ. Ε. Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους Γραμματείας 1100-1669*, στη λ. *αίματία*.

43. Βλ. *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής...*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1933, στη λ. *αίματιά* και Ν. Ρ. Andriotis, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974, λ. *αίματία*, όπου και άλλοι τύποι. Ο Ευ. Μπουντώνας, *Μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος Βελβεντού...*, έ.α., σ. 95, σημειώνει για την πατρίδα του Βελβεντό τον τύπο *ματή* = έντερον χοίρειον (σήμερα: *ματιά* = το στομάχι του χοίρου κλπ.).

πλιγούρι, κιμάς, εντόσθια ψιλοκομμένα και διάφορα καρυκεύματα: σε μερικά μέρη διατηρείται και η παλαιά συνήθεια: το αίμα του χοίρου.⁴⁴ Αξιοσημείωτο είναι ότι οι περισσότεροι συλλογείς γλωσσικού υλικού ετυμολογούν τους διάφορους τοπικούς τύπους της λέξεως από το *αίματία*, και ελάχιστοι υποδηλώνουν τη *ματτή* ορθογραφώντας: *ματτιά, οματτιά* κλπ.⁴⁵ Ο Π. Παπαζαφειρόπουλος καταχωρώντας την ως *άματτιά* παραπέμπει στη *ματτή* του Αθήναιου.⁴⁶ Κανένας όμως, όσο ξέρω, δε σημειώνει ότι και το *ματτή* προέρχεται από την *αίματία* (εκτός ίσως από το συντάκτη του χειρογράφου του Ιστορικού Λεξικού αρ. 813 Α, σ. 42, που έγραψε: *αίματτιά!*).

Το μεταγενέστερο υποκοριστικό *αίματιον* (= λουκάνικο) διατηρήθηκε ως *μάτσι* στην όψιμη Μεσαιωνική⁴⁷ και σώζεται σήμερα στη Ρόδο⁴⁸ με τη σημασία: σούπα, φαγητό με ζυμαρικά. Στα Βλάχικα *μάτσου* σημαίνει έντερο,⁴⁹ ενώ στα Ρουμανικά το *mațu, maț* ανάγεται στο λατινικό *mat(t)ia*.⁵⁰ Από το 'ματιά (όχι ματχιά!) πρέπει να προέρχονται το βουλγαρικό *mate*⁵¹ και το τουρκικό *mide* (ιδιωμ. *made*)⁵² που σημαίνουν: στομάχι.

Η αρχαία *αίματίτις* (χορδή) σώζεται ως *άμασίτη* στην Κάτω Ιταλία στην ελληνική διάλεκτο της Απουλίας με τη σημασία: έντερο γεμάτο αίμα χοίρου ή βοδιού.⁵³

44. Βλ. π.χ. *Ιστορ. Λεξ.*, έ.α., στη λ. *αίματία*, Λεξ. Δ. Δημητράκου κλπ.

45. Για τις πληροφορίες ευχαριστώ τη Διεύθυνση του Ιστορ. Λεξικού.

46. Π. Παπαζαφειρόπουλου, *Περισυναγωγή γλωσσικής ύλης και έθιμων...*, ἐν Πάτραις 1887, σ. 378.

47. Βλ. π.χ. Ε. Κριαρά, *Λεξικό μεσν. δημώδους Γραμματείας*, έ.α., στη λ. *μάτσιν*. Ο Κριαράς δέχεται την ετυμολογία του Η. Eideneier (Σπανός, Γλωσσάριο) από το τουρκ. *tutumadz*.

48. Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Λεξικό των ροδίτικων ιδιωμάτων*, Αθήνα 1986, στη λ. *μάτσι(ν)*.

49. Βλ. πρόχειρα: Α. Μ. Κολιτσίδα, *Γραμματική και Λεξικό της Κουτσοβλαχικής Γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1978, II, στη λ., σ. 138.

50. *Istoria Limbii Române*, εκδ. Ακαδημίας București 1969, σ. 302.

51. Βλ. *Balgarski etimologičen Recnik* (=BER), εκδ. Ακαδημίας Sofia 1986, τόμ. III, στη λ. *mate*.

52. Στο ίδιο και Heuser - Sevket, *Türkisch-Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden 1958, στη λ. *mide*.

53. Α. Καρανασάση, *Ιστορικόν Λεξικόν τῶν ελληνικῶν ιδιωμάτων τῆς Κ. Ἰταλίας*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1984, στη λ. *άμασίτη*, ό.

Ύστερα από όλα αυτά είναι πλέον φανερό ότι η *αίματία* ως *ματία* στους Μακεδόνες (και Θεσσαλούς) και ως *ματτύα-ματτύη* στους μεταγενέστερους Αλεξανδρινούς συγγραφείς επέζησε ως σήμερα μέσα από τους Βυζαντινούς στα νεοελληνικά ιδιώματα με πολλούς τύπους και με την κυριότερη σημασία: *κοιλίες, στομάχια και έντερα των σφαγίων, ιδίως του χοίρου, γεμισμένα με ρύζι ή πλιγούρι ή τραχανά, με κιμά ή εντόσθια ψιλοκομμένα και διάφορα καρυκεύματα, τα μπουμπάρια, που είναι από τα πιο νόστιμα φαγητά, κυρίως κατά τις εορτές των Χριστουγέννων. Αυτό που έκανε τον αρχαίο Μάχωνα να αναφωνήσει:*

ἥδιον οὐδέν ἐστί μοι τῆς ματτύης!

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου	9
Πρόλογος της Οργανωτικής Επιτροπής	11
Με ευγνωμοσύνη	13
Χαριστήριο πίνακας	17
Βιογραφικό του καθηγητή Αγαπητού Γ. Τσοπανάκη	21
Το φιλολογικό έργο του καθηγητή Αγαπητού Τσοπανάκη	25
Το γλωσσολογικό έργο του καθηγητή Αγαπητού Τσοπανάκη	32
Το υπόλοιπο έργο του καθηγητή Αγαπητού Τσοπανάκη	40
ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΤΣΑΛΟΣ: «Στίχοι ηρωελεγείοι» στην αχειροποίητη και θαυματουργή εικόνα της Παναγίας του Παγγαίου, της επονομαζομένης της Κοσινίτσης ή της Εικοσιφοινίσσης, από τον Πρωτοσύγκελλο Εάνθης Χρύσανθο	47
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΡΓΩΤΗΣ: Ειδήσεις για τα πνευματικά δικαστήρια στο Καστελλόριζο κατά τα έτη 1860-1880	77
ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ: Παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση Παληοκκλησιά Σαλάκου Ρόδου	95
BRIAN JOSEPH: Cappadocian greek αρέ 'now' and related adverbs; The effects of conflation, composition and resegmentation	115
HANS EIDENNEIER: Ένας Ροδίτης στην Πόλη του 17ου αιώνα	123
ΕΛΕΝΗ ΖΑΧΑΡΙΟΥ-ΜΑΜΑΛΙΓΚΑ: Η ακτινοβολία της ελληνικής γλώσσας στις επιστημονικές ονομασίες των ψαριών της Μεσογείου ...	131
GÜNTHER HENRICH: Als Kundschafter der Johanniter in Rumelien – Zu Leben und Werk der rhodischen Dichters Man. Limenites	155
ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΘΑΒΩΡΗΣ: Η λέξη <i>ματτιά</i> , -η της ελληνικής διαλέκτου των αρχαίων Μακεδόνων	185
ΔΑΝΙΗΛ ΙΑΚΩΒ: Ευριπίδεια	201
ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΛΙΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ: Ερμηνευτική προσέγγιση των μη κανονικότητων από την εξέλιξη των χειλούπερωικών φθόγγων της Ινδοευρωπαϊκής στην αρχαία Ελληνική	209